

Voorbij de pedagogiek van de regel. Over de pedagogische opdracht van het onderwijs

Wouter Pols*

In 1989 verscheen op initiatief van de Algemene Bond van Onderwijzend Personeel (ABOP) het rapport *De bedrijvige school*. Veel van wat toen werd voorgesteld is het beleid van vandaag. 'Eerlijke concurrentie tussen scholen op basis van controleerbare gegevens kan de kwaliteit van het onderwijs verhogen', is het uitgangspunt van de huidige minister van onderwijs. Hij geeft de scholen de vrijheid om zich, als waren zij bedrijven, op de markt van het onderwijs te profileren. Op die markt zullen ze hun onderwijskundige en pedagogische kwaliteit moeten aantonen.

Hoe brengt de school deze pedagogische kwaliteit in de praktijk? Volgens *De bedrijvige school* moet de school in een maatschappij waarin normen vervagen, zich bewust zijn van haar pedagogische taak. Enkele jaren later zei de toenmalige minister van onderwijs dat de school zich moet bezinnen op 'de betekenis van waarden en normen in het onderwijs' en 'de betekenis van het onderwijs voor de rol van waarden en normen in de samenleving'. Daarmee zette hij de toon. De school heeft een morele taak en dient waarden en normen over te dragen. Sindsdien is de pedagogische opdracht en de sociale en morele taak van de school een terugkerend thema in het debat over het onderwijs en ook binnen het onderwijs zelf besteedt men daar steeds meer aandacht aan.

Voor mij is de pedagogische opdracht breder dan die van de morele opvoeding. De school is een pedagogisch instituut waarbinnen de oudere generatie de jongere de wereld laat zien en haar uitdaagt daaraan deel te nemen om deze zo tot *haar* wereld te maken. De school is een vormingsinstituut waar kinderen en jongeren worden beschouwd als deelnemers aan de cultuur die binnen een 'community of learners' moet worden eigen gemaakt. Maar de pedagogische opdracht is niet slechts een pedagogische aangelegenheid; ze is ook politiek van aard. Het is Hannah Arendt die daar op wijst.

Nataliteit, of het vermogen opnieuw te beginnen

Voor Arendt is politiek: participeren in een te delen wereld die steeds opnieuw moet worden gesticht, niet het minst door een nieuwe generatie die in al haar

Wouter Pols is als pedagoog en onderwijskundige verbonden aan de pabo van de Hogeschool Rotterdam.
Correspondentieadres: Wijnhaven 61, 3011 WJ Rotterdam.

Forum
discussie

verscheidenheid - steeds weer opnieuw - aantreedt. Bij haar treft men een politieke lezing van de pedagogische opdracht aan. Elk nieuw geboren kind houdt volgens Arendt (1994a, p. 246) een belofte in; met de geboorte van een kind ontstaat een nieuw begin met de mogelijkheid van nieuwe onverwachte handelingen. Zij spreekt in dit verband over nataliteit als 'het vermogen tot handelen' dat pas tot ontplooiing komt als de volwassene zich tegenover het kind plaatst en hem de wereld laat zien. De volwassene schiet tekort als hij zich alleen maar verantwoordelijk voelt voor het kind, hem alleen beschermt en voor hem zorgt. De volwassene dient ook de verantwoording te dragen voor de wereld waarin het kind 'ter wereld komt'.

Maar volwassenen ontlopen in toenemende mate die verantwoordelijkheid. Dit brengt Arendt in verband met het allengs verder verdwijnen van gezag en traditie binnen de moderne maatschappij. In *Vita activa* (1994 [1958]) beschrijft ze de drie bestaanswijzen van de mens: arbeiden, werken en handelen. Onder arbeiden verstaat ze de instandhouding van het levensproces, een cyclisch proces dat zich richt op behoeftebevrediging; het is een in elkaar overgaand proces van produceren en consumeren. Onder werken verstaat ze het maken van dingen, geen dingen om te verbruiken (dat is arbeid), maar dingen om te gebruiken, middelen dus, met behulp waarvan de mens zijn wereld inricht. Tenslotte het handelen; daarin vindt volgens Arendt de mens zijn bestemming. Door te handelen toont de mens dat hij een wezen is dat steeds opnieuw kan beginnen, initiatief kan nemen en iets in beweging kan zetten. Door te handelen treedt hij tevens in de openbaarheid; door ten overstaan van anderen daden te stellen en woorden te spreken verschijnt hij aan zijn medemensen. Als de mens als antwoord op het initiatief van de ander zelf het initiatief neemt, toont hij wie hij is; of beter, tonen de mensen in hun verscheidenheid aan elkaar wie zij zijn. Handelen veronderstelt pluraliteit. In onze maatschappij dreigt het handelen echter meer en meer door arbeid te worden verdrongen; de economie dreigt steeds meer het handelen en daarmee de pluraliteit naar de maatschappelijke zijlijn te dringen. Dat heeft gevolgen. Het handelen staat garant voor de totstandkoming en het behoud van een gemeenschappelijke wereld. Verdwijnt het handelen, dan verdwijnt die gemeenschappelijke wereld en daarmee ook gezag en traditie. 'Het probleem van de opvoeding in de moderne wereld ligt in het feit dat zij, gezien haar aard, noch aan gezag noch aan traditie kan voorbijgaan, en dat zij tegelijkertijd moet plaatsvinden in een wereld die noch door gezag gestructureerd, noch door traditie samengehouden wordt' (Arendt, 1994b, p. 121).

Wie de belofte van de nataliteit niet wil opgeven ziet zich voor de vraag geplaatst hoe de jongere generatie tot handelen op te roepen. De vraag is niet of de oudere generatie een pedagogische opdracht heeft (die heeft ze!), maar hoe ze de pedagogische opdracht als de oproep te gaan handelen nog kan uitvoeren.

Rond de tafel van de wereld, of handelen en spreken over de gerepresenteerde wereld

Het woord school betekent oorspronkelijk vrije tijd (in het Grieks: *scholè*), de tijd die noch binnen de beslotenheid van het huishouden, noch in de openbaarheid wordt doorgebracht. In de Griekse zin van het woord is de school een ruimte tussen het leven van het gezinshuishouden en het openbare leven. De school maakt, volgens Arendt (1994b, p. 115), als ruimte tussen het ouderlijk huis en de openbare ruimte de overgang van familie naar wereld mogelijk. In die pedagogische tussenruimte wordt de wereld gerepresenteerd met het doel deze (voorlopig) te

ordenen. De wereld die de school representeert is een oude wereld, de wereld zoals die door de mensheid in de loop der eeuwen is ingericht en vormgegeven. De jongere generatie maakt in de school kennis met de dingen waarmee de wereld is opgebouwd. De school zal de materiële en geestelijke middelen die de wereld representeren moeten selecteren en leerlingen moeten bijstaan zich die middelen eigen te maken. Als Arendt haar hoop vestigt op het nieuwe dat elke generatie brengt, heeft dat met die pedagogische taak van de school te maken: de mogelijkheid van de school de jongere generatie binnen te leiden in de wereld, die - het kan niet anders - de oude wereld is.

In het proces van toe-eigening worden kinderen en jongeren deelgenoot. In *Vita activa* (p. 60) spreekt Arendt over de wereld als een tafel waaromheen disgenoten zitten, die hen tegelijkertijd verbindt en scheidt. De school representeert een wereld waaraan kinderen en jongeren - met elkaar verbonden en gescheiden - deelnemen. Rond de tafel van de wereld constitueert zich de leergemeenschap. De volwassenen bepalen het menu; zij representeren de wereld. Zij moeten ook de middelen beoordelen op hun representatiewaarde, en op hun gebruikswaarde voor kinderen en jongeren met verschillende sociale achtergronden. Het is kortom de leraar die de tafel van de wereld dekt en daarop de leerstof en leermiddelen neerlegt, die hij voor de jongere generatie van belang acht.

Arendt trekt een scherpe scheidslijn tussen kinderen en volwassenen. Alleen volwassenen hebben het vermogen ontwikkeld om in de openbaarheid te treden en zich aan hun medemensen te tonen. Zij dragen voor zichzelf de verantwoordelijkheid; kinderen kunnen dat niet, die staan daarom onder de verantwoordelijkheid van volwassenen. Deze stelling is mijns inziens pedagogisch gezien niet vol te houden. De Franse pedagoog Phillippe Meirieu (1995, p. 104) stelt dat de opvoeder niet kan wachten op 'de woorden van het kind' tot het volwassen geworden is. Hij moet op die volwassenheid anticiperen door in het kind de mens te horen en hem de middelen te verschaffen die ook te worden. Vindt de 'tweede geboorte waarmee wij het naakte feit van onze oorspronkelijke fysieke verschijning bevestigen' (Arendt, 1994a, p. 175) pas plaats als de jongere zich van zijn opvoeders heeft losgemaakt? Nee, dat gebeurt gaandeweg. De leergemeenschap die zich rond de tafel van de wereld constitueert, is daarbij essentieel. Rond die tafel kunnen kinderen en jongeren zich voorbereiden op het openbare leven: leren te handelen en te spreken ten overstaan van elkaar, te handelen en te spreken over de wereld die aan hen gerepresenteerd is om niet alleen deze wereld en de daaruit gekozen middelen te leren kennen, maar ook zichzelf en de anderen. Want via dit handelen en spreken leren zij kennen wat zij samen delen, maar ook wie zij zijn. Door te handelen en te spreken, verschijnen kinderen en jongeren tevens aan elkaar. Dat is een eerste stap op de weg naar de volwassenheid. Is het samen tafelen niet de ware pedagogische opdracht van het onderwijs?

De wet aanvaarden, of erkennen dat je als handelend en sprekend wezen bestaat bij de gratie van de ander

De tafelschikking maakt het mogelijk dat ieder elkaar ziet en hoort. De taal is daarbij essentieel. Volgens Jacques Lacan (1966) verschijnen mensen als subjecten, als handelende wezens dus, alleen door middel van de taal aan elkaar. De taal onderscheidt de ene mens van de ander, zodat daadwerkelijk de één aan de ander zich kan openbaren: jij aan mij en ik aan jou. De taal verenigt niet alleen, omdat ze mensen in dezelfde wereld als handelende en sprekende wezens bij elkaar

brengt, maar brengt tegelijkertijd verschillen tussen hen aan. Vanuit mijn positie doe en zeg ik niet hetzelfde als jij vanuit jouw positie. De taal maakt pluraliteit mogelijk. Maar dit gaat wel gepaard met een verlies. Het woord vermoordt in figuurlijke zin het ding, niet alleen de dingen uit de wereld - als we spreken hebben we daar immers geen toegang meer toe -, maar ook 'het geliefde ding' waaraan we in de intimiteit van het gezinsleven allereerst verbonden zijn: de moeder. Pas als de mens afstand neemt tot 'het ding' kan hij als een handelend en sprekend wezen, als een subject, optreden. Daarvoor is het nodig dat de mens de wet aanvaardt, de wet die de wet van de taal is, gesymboliseerd door de Ander (en daarom door Lacan met een hoofdletter geschreven) waaraan men zich moet onderwerpen om te kunnen spreken. De eerste Ander in het leven van het kind, de eerste die voor het kind de wet symboliseert, is gewoonlijk de vader. Hij is het die het kind van de moeder scheidt en de moeder van het kind. Na hem zullen anderen volgen die steeds weer het kind en de jongere aanzetten afstand te nemen van 'het (geliefde) ding'. Hoe dit ook tot uitdrukking komt - als idool, obsessie of dwangvoorstelling -, 'het ding' moet op afstand worden gehouden 'en deze afstand is nu precies de voorwaarde om te kunnen spreken' (Lacan, 1986, p. 84).

Wanneer leraren en leraressen in de school kinderen en jongeren aanzetten afstand te nemen en over de aan hen gerepresenteerde wereld met elkaar gaan spreken, treden zij op als de Ander. Handelen en spreken rond de tafel van de wereld kan alleen als de wet aanvaard wordt. Op school is het de leraar die als de Ander de wet symboliseert. Pas als de leraar zich garant stelt voor de wet kan er daadwerkelijk worden opgevoed en onderwezen.

De pedagogische opdracht, of de wet in praktijk brengen

Francis Imbert, een Franse pedagoog en psychoanalyticus, spreekt over een pedagogiek van de wet (zie Pols, 1999). Dat is een ethische pedagogiek die de vraag stelt 'naar het subject, naar de erkenning van zijn wezenlijke singulariteit, zijn vermogen te bestaan' (Imbert, 1987, p. 14). Arendt zou hier spreken over de mens als handelend en sprekend wezen dat in zijn anders-zijn aan de ander verschijnt.

Er bestaat ook een moralistische pedagogiek van de regel. Die pedagogiek heeft een moreel ideaal. De opvoeder probeert het kind te vormen en wil hem leren wat het in bepaalde gevallen wel of juist niet moet denken en doen. Als het principe van de pluraliteit wordt genegeerd en de grens tussen het privé-leven en het openbare leven vervaagt, dreigt deze moralistische pedagogiek uit te monden in gedragsregulering: de pedagogiek van de regel dus. Opvoeding wordt zo een vorm van 'maken' in plaats van handelen. In de pedagogiek van de wet is opvoeding geen 'maken', maar oproepen en antwoorden, uitdagen en hulp bieden, maar vooraleerst: erkennen en begrenzen. De opvoeder brengt door de wet in praktijk te brengen onderscheid aan tussen de één en de ander en stelt zo het kind in staat afstand te nemen. De wet beschermt, omdat ze verbiedt dat de één ten koste van de ander leeft. Voor zover de wet op een eigen, pedagogische manier in de school wordt 'geconstrueerd', omheint ze ook. De pedagogische tussenruimte van de school geeft het kind een transitioneel gebied tussen de intieme sfeer van het gezinsleven en het openbare leven. En, de wet is een muur tegen de verleiding tot sociale regulering. Was er geen wet, zo stelt de Franse onderwijskundige Develay (1996, p. 82), dan zou het onderwijs in sociale conditionering vervallen.

Wat is nu de pedagogische opdracht van het onderwijs? De wet in praktijk brengen! Door de wet in praktijk te brengen stelt de oudere generatie de jongere in staat een begin te maken met handelen en spreken, en in het verlengde daarvan: met denken. Volgens Arendt (1994b, p. 121) is de opvoeder, nu algemeen geldend gezag en traditie allengs verdwenen zijn, gedwongen zelf een begrip van autoriteit op de opvoeding toe te passen. Mijns inziens heeft de wet nog wel algemene geldigheid, ondanks een maatschappelijke tendens tot sociale conditionering. De school heeft echter een zekere autonomie nodig om de wet in praktijk te brengen. Het huidige onderwijsbeleid lijkt die autonomie te verschaffen. Binnen de wettelijke kaders kan elke school haar eigen pedagogisch beleid voeren. Maar de schijn bedriegt. Er bestaat een regiem van gedetailleerde kerndoelen, Cito-toetsen en de marktwaarde die daaraan door de buitenwereld wordt toegekend. Dat regiem lokt niet tot handelen uit, maar tot het produceren van effecten, tot arbeiden dus. De school, maar ook de leerling binnen de school, moet scoren om te kunnen overleven...

* Ik dank Carol van Nijnatten voor de eindredactie van dit artikel.

Literatuur

- Arendt, H. (1994a). *Vita activa*. Amsterdam: Boom. [Vertaling van H. Arendt (1958). *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press.]
- Arendt, H. (1994b). *Tussen verleden en toekomst*. Leuven/Apeldoorn: Garant. [Vertaling van het voorwoord en vier essays uit: H. Arendt (1961/1968). *Between Past and Future*. New York: The Viking Press.]
- Bedrijvige school, De* (1989). Amsterdam: ABOP.
- Develay, M. (1996). *Donner du sens à l'école*. Paris: ESF éditeur.
- Imbert, F. (1987). *La question de l'éthique dans le champ éducatif*. Vigneux: Matrice Editions.
- Lacan, J. (1966). *Écrits*. Paris: Éditions de Seuil.
- Lacan, J. (1986). *L'éthique de la psychanalyse. Le séminaire, Livre VII*. Paris: Éditions de Seuil.
- Meirieu, Ph. (1995). *La pédagogie entre le dire et le faire*. Paris: ESF éditeur.
- Pols, W. (1999). De Ander, de wet en het verlangen. Over pedagogiek en psychoanalyse. *Comenius*, 19, 202-216.